

ORBÁN JÁNOS

A „SZERENCSÉTTLEN MŰVÉSZ”

Néhány szempont Bodor Péter munkásságának értékeléséhez

Zsenialitása nehezen fakadhat abból, hogy történetesen egy marosszéki székely faluban – Erdőszentgyörgyön – látta meg a napvilágot, sokkal lényegesebb lenne tisztázni, hogy annak főúri patrónusai játszottak-e esetleg szerepet további pályájában.

A régi Marosvásárhely furcsa, egyben közkedvelt köztéri emléke volt a Bodor Péter által 1820–1823 között épített zenélő kút. A valójában alig néhány évig működő zenélő szerkezet mélyen beleivódott a helyi közösség emlékezetébe: erről tanúskodik történetének, mestere alakjának¹ gyors folklorizálódása, mondájának szívós továbbélése és 20. századi kivirágzása. A maga korában az ivóvízellátás és a tűzoltás terén fontos gyakorlati szerepet betöltő kút szinte egy évszázadon át uralta a barokk korban kialakult régi főtér arculatát 1911-ig, amikor is a vízvezetékrendszer kiépítésével funkcióját veszítette, és végképp elsöpörte a modernizáció lendülete, alig néhány évvel azelőtt, hogy a műemléki gondolat továbbfejlődése esetleg megvédhette volna a pusztulástól.

A kutat készítő zseniális ezermester és többszörösen börtönviselt pénzhamisító kissé bizarr, egyben tragikus alakja legalább annyira izgatta az utókor fantáziáját, mint zenélő remeke maga. Nevét elevenen őrizte a kollektív emlékezet, a 20. század folyamán pedig ponyvák, ifjúsági regények, Sütő András jóvoltából pedig az *Ugató madár* című színmű népszerűsítette.² Természetesen a történészek sem maradhattak le az érdekesítő életrajz megismertetéséről³ – a 20. század folyamán műkedvelők, dilettánsok és hivatásosak buzgólkodtak a téma körül, ennek köszönhetően többé vagy kevésbé hiteles adatokkal gazdagodott a rá vonatkozó ismeretanyag, egyúttal – a kutató bosszúságára – szét is szóródtak a Kárpát-medencében a témát illető levéltári források. Az életút egészének bemutatása és értelmezése, ezzel együtt

az idevágó irodalom kritikai vizsgálata túlmutat közleményünk keretein, ám mentesít is a feladat alól Pál-Antal Sándornak a közelmúltban megjelent, az életrajz igényével fellépő tanulmánya, mely kimerítő elemzésnek veti alá az eddigi Bodor-irodalom állításait is.⁴

Rövid írásunk - mely tulajdonképpen egy a kút történetére vonatkozó, kiterjedtebb építészettörténeti vizsgálódás⁵ mellékterméke, így Bodor személyére vonatkozó célzott kutatásokat kevésbé tartalmaz – csupán néhány saját szakmai szempont vizsgálatával kíván hozzájárulni az Erdély-szerte tevékeny mester arcéléhez. Munkásságának feltárása ugyanis számos vonatkozásban művészettörténeti feladat, életútja a régi erdélyi mesterek hányatott sorsával rokon, nem véletlen, hogy a művelődés- és társadalomtörténeti érdeklődés televényén fejlődő erdélyi művészettörténet-írás két nagyja, Kelemen Lajos és B. Nagy Margit egyaránt felfigyelt alakjára.⁶ Alább tehát összegezzük a kútépítés történetét, kitérve Bodor szerepére, rendszerezzük és kiegészítjük a munkásságára vonatkozó hiteles adatokat, majd felvetünk néhány szakmai ismereteire, műveltségére vonatkozó kérdést, abban a reményben, hogy hozzájárulhatunk az ezermester sokat vitatott alakjának jobb megértéséhez.

Mesterek a kút körül

■ Bodor életműve nem tárgyalható a kútépítés históriája nélkül, ezért tömören ezt is összegeznünk kell. Amint arról már volt alkalmunk bővebben írni, kútjának létezett egy szinte feledésbe merült, klasszicizáló jellegű elődje, melyet a magisztrátus 1800–1801-ben készítettett Illyés László⁷ hidraulikussal a barokk városháza előtti térre. Azonban a Schindler Mihály kolozsvári kőfaragó által szállított mészke alig húsz év alatt „*elpattogván, porladván*” teljesen tönkrement. 1820 nyarán merült fel a lehetőség, hogy a szemközti városháza börtönében sínylődő Bodor újjáépíthetné a létesítményt, a meglódult fantáziájú ezermester pedig hamarosan a zenélő kút meg-hökkentő ötletével is előállt. A kivitelezés Bodor ingyenmunkája révén olcsónak ígérkezett, így a főbíró és a magisztrátus viszonylag könnyen meggyőzette magát. Az ötlet és a tervek kétségtelenül Bodor kreativitását dicsérik, a kivitelezést is egyértelműen ő irányította, ám illő hangsúlyoznunk azt is, hogy a komplex építmény „csapatmunka” eredménye volt, és aligha születhetett volna meg a vásárhelyi kézműves társadalom hozzájárulása nélkül. A zenélő szerkezeten Bodor együtt dolgozott cinkostársával, Pál Sámuel órással, de az ekkoriban épp a városban tartózkodó Benes Márton aradi puskaművessel is, akit Bécshez kötődő rézmetszői tanulmányai okán többnek kell tartanunk közönséges fegyverkovácsnál. Müller József gyöngyösi származású rézműves szintén hosszan dolgozott Bodor mellett, akárcsak Giacomo Chiovini olasz ónöntő. Az asztalosmunka zömét a dániai Elmshornból a városba tévedt kiváló asztalos, Kálki György végezte, a *tempietto* fedelétől az oszlopok jón fejezeteinek faragásáig, a neogótikus vaskorlát Dressler Károly lakatos munkája, de sorolhatnánk a helyi kőműves- és ácscéh közreműködését is. A kőfaragványokat azonban, hagyományos módon, Kolozsvárról rendelte a magisztrátus, ezúttal Friedrich Hirschfeldtől. Binder György és Moritz András⁸ személyében onnan érkeztek a vörösréz fedelet felverő rézművesek is. A medence a jelek szerint már 1821 végén használatban volt, a *tempietto*t 1822 tavaszán fedték be teljesen, de a zenélő szerkezet Bodor elszállításával 1823 júliusában félbemaradt: a „*muzsikát*” távozása után Nagy József helyi órásmester tette teljesen működőképpé. Nyilvánvaló tehát, hogy az egyáltalán nem hétköznapi vállalkozásnak komoly szakmai háttere volt a helyi kézműves-társadalomban – akár szerencsés pillanatnyi együttállásnak is tekinthető, hogy az 1820-as évek elején a városban élő mesterek és műszerészek közreműködése révén megvalósulhatott a nagy mű. Bár zenéjéről vált híressé, a kút elsősorban mégis-

csak a vízellátást szolgálta. Legfontosabb része a hatalmas víztároló medencét rejtő alépitmény volt, mely nagy mennyiségű, tűzvész esetén különleges csapokon leengedhető vizet tartalékolta az oltáshoz,⁹ a kút ikonikus eleme, a hat jón fejezetes oszlopon álló, az angolkeretek *tempiettóit* idéző, kupolával fedett építmény (csúcsán Apolló szobrával) tulajdonképpen ezt óvta az időjárás viszontagságaitól. A kupola részfelébe rejtett, hatóránként felzengő, dallamhenger segítségével megszólaltatott fűvós szerkezet a város népét szórakoztató és Bodor agyafűrt kreativitását hirdető, ám igen rövid életű ráadás volt a szinte száz esztendőn át folyamatosan működő gyakorlati funkciók mellett, hiszen zenéjét már 1832-ben a város cigánymuzsikusai pótolták heti két alkalommal.

A hasznos fogoly

■ A források alapján teljesen nyilvánvaló, hogy Bodor a nevét halhatatlanná tevő főtéri kút építését *a város rabjaként irányította*, ezt a korábbi szerzők helyenként zavaros állításait tisztázva Pál-Antal Sándor is világosan leszögezte tanulmányában.¹⁰ A sokoldalú mester ugyanis a devalváció évtizedének szűkös anyagi körülményei között Pál Sámuel és Lakatos Sámuel órásmesterekkel együttműködve tízforintos bankók hamisításával egészítette ki jövedelmeit, 1819-es lebukásukat követően pedig mindhárman a marosvásárhelyi főtéri városháza börtönében várták a pénzhamisítási ügyekben illetékes Királyi Tábla ítéletét.¹¹ Bodort az 1819. december 3-ra virradó éjszaka tartóztatták le,¹² és 1823. július elején szállították át a szamosújvári börtönbe (báró Josinczy József várparancsnok július 10-én nyugtázta a „*szerencsétlen Bodor Péter*” átvételét).¹³ Bő három és fél évig volt tehát Marosvásárhelyen fogoly. A magisztrátus gyorsan felismerte, hogy tudása sokféleképpen és főleg olcsón kamatoztatható, így a város összes műszaki ismereteket igénylő tervének a kivitelezésére igyekezett befogni őt. A helyzet kedvezményekkel is járt: bilincsei hamarosan lekerültek, a főtéri városháza emeletén dolgozhatott, őrizet alatt ugyan, de kedvére járhatott-kelhetett a városban, ebédmeghívásoknak is eleget tehetett,¹⁴ a magisztrátus látta el ruházattal, néha pénzt is adott neki,¹⁵ sőt munkákat vállalhatott fel. Mindez egyáltalán nem megvetendő előny volt a marosvásárhelyi városháza zsúfolt és egészségtelen börtönében, melynek föld alatti sötétzárkájában ekkoriban bizonyíthatóan pusztultak is a rabok az embertelen körülmények miatt.¹⁶ Bodor ekkor már évek óta Marosvásárhelyen élt, főrangúak, szenátorok és a legkiválóbb helyi értelmiségiek voltak jóakarói között, ismereteit pedig övezhette egyfajta, garabonciásoknak kijáró tisztelet a város népében. Mindez bizonyára közrejátszott a vele kapcsolatban követett enyhébb bánásmódban.

A munkára azonban maga Bodor is ajánkozott: az enyhébb büntetés reménye, a szabad mozgás és a tevékeny időtöltés vágya egyaránt hajthatta. Fogsága idején ő irányította az utcák évtizedek óta zajló flaszterezését (folyami kővel való burkolását), sőt ebből már korábban is kivette a részét.¹⁷ Erről később így ír: „*A sárba merült város piatzát, utzáit megköveztettem, s mindazon pflaszter, mely Vásárhelyt létem alatt készült, az én szorgalmam gyümölcse, melynek készítésében szabadságom ideje alatt is, minden jutalom nélkül teljes igyekezettel fáradoztam...*”¹⁸ Amint arról már írtunk, 1820-ban ő vezette a Szent György utcai szökőkút építését, emellett felújította, bővebb hozamúvá tette a Király kútja nevű csorgót.¹⁹ Fogsága idején fontos megvalósítása volt a Maros második árkán épített híd. A régi hidat az 1821. június végén a városra törő árvíz sodorta el, a helyére készülő újról – építéstörténete minden részlete felidézésének igénye nélkül – meg kell említenünk, hogy Bodor felügyeletével és terve alapján építtette a magisztrátus 1821 júliusától, kivitelezésében személyes kérésére a kötésekhöz jól értő, vásárhelyi német ácsállérok, főként Thomas Rupert²⁰ is

részt vállaltak; jégvasítóiról, fedéséről 1822-ben ejtenek szót a források.²¹ Bodor különösen az általa készített cövekverő gép teljesítményére volt büszke, mely lehetővé tette a hídlábak megfelelő mélységbe való állítását: „A Maros második ágánni hidat rendszerint minden vízáradás el szokta vala vinni, mivel ott a víz fenekén egy merő kő stratum lévén, abba csak fél singnyire se voltak képesek czőveket leverni. Én arra készített mű erőmmel egy és fél ölnyire vertem a czővekeket bé, s a vizen keresztül állandó hidat vittem, mégpedig sokkal kevesebb kézművesekkel, mint amennyit azelőtt ide fordítani szoktak. Mű erőmhöz most is csak egyhuszad rész erő kívántatik czővekek béverésére, mint azelőtt, s emellett azonba oly derekas jó hidat készítettem, mely jól conserválva temérdek időkig használható, jó állapotba maradand” – írta a Guberniumnak 1837-ben.²²

Amint ez már a korábbi irodalomban is felbukkan,²³ vásárhelyi fogsága idején Bodornak a református egyház is hasznát látta. 1820 augusztusában a Vártemplom megroggyant²⁴ harangszékének javításához kértek tőle szakvéleményt.²⁵ Szeptemberben, amikor ehhez, illetve a toronylépcsőhöz cserefát igényeltek a magisztrátustól, Bodort is „kölcsonkérték”,²⁶ a jelek szerint sikerrel: ősszel már együtt jelölték ki a megfelelő fatörzseket a környékbeli erdőkben.²⁷ 1821 májusában Bodortól tervrajzot kértek, kieszköztették bilincsei levételét, ezt követően az ácsok és kőművesek az ő irányítása alatt dolgoztak.²⁸ Novemberben értesülünk arról, hogy a harangszék összeállítására elkezdődött, december 8-án pedig már a felvont harangok is megszólaltak, Bodor Péter és Nagy József óras jelenlétében.²⁹ Ilyen minőségében vehetett részt „a harang nehéz járása” okát vizsgáló bizottság helyszíni szemlélésén is 1821. december 11-én, illetve ajánlhatta fel segítségét az új harangnyelvek fa makettjeinek elkészítéséhez.³⁰ A felügyeletért ígért 80 rajnai forint utolsó részletét december 19-én vette át.³¹ A források egyértelműen jelzik, hogy a Benkő Károly által is említett toronyba vezető grádicsok 1821-ben készültek.³² Az egyház 1822-ben folytatta a tatarozást, Bodor pedig mindvégig jelen volt a háttérben: májusban véleményét kérték a hajó zsindefedelenek javításával kapcsolatban,³³ ezután ajánlotta fel, hogy csekély költséggel leveszi és visszahelyezi a toronygombot is.³⁴ 1822. augusztus 4-én a toronyablakok szűkítését, a harangok feletti padozat elkészítését, illetve más romlások kiigazítását is Bodorra szándékozott bízni a presbitérium.³⁵ A toronyóra vásott számlapjának festését 150 rajnai forint alatt nem vállalta egy ismeretlen „lagérozó”. Nyáron gyűjtést is indítottak a költségek előteremtésére, ám az egyházközségnek ismét Bodorral lett szerencséje: önként és ingyen ajánlotta magát a számlap megfestésére és a mánus beindítására.³⁶ A toronygomb levételének, visszahelyezésének, sőt aranyozásának „fő mestere” így valóban ő lett.³⁷ Jellemző, hogy a gombiratot fogalmazó lelkész a „természeti hajlandósággal magát sok szép mesterségekre tökéletesített *Mehanicus*” közreműködését hosszasan méltatta az utókor számára, ám bűnére, rablására egyetlen szót sem vesztegetett.³⁸ Bodor tehát fogsága idején a város számára végzett munkák mellett a Vártemplom javításaiban is kulcsszerepet játszott, ami vélhetően összefüggésben állhatott a munkálatokat irányító Borosnyai Lukács László főkurátorral, városi tanácsossal fennálló jó viszonyával.

A fentiek ismeretében nem csoda, ha szabadulása után, 1828-ban a magisztrátus kísérletet tett a mindenhez értő mester városi geometraként való alkalmazására. A terv azonban a Gubernium elutasítása miatt szertefoszlott, így örökre megválaszolatlan kérdés marad, hogy a sajátos észjárású, a törvényesség határait zsenialitása okán átjárhatóként kezelő, folyton úton lévő mester képes lett volna-e hivatali feladatok ellátására és a helyhez kötött polgári életmódra. Élete különben is mindinkább vakvágányra siklott a pénzhamisítási ügy következményei miatt: javait lefoglalták a hamis bankók kárvallottjainak kielégítésére, mulatókertjének bérleti díjából származó jövedelmét vádjai szerint hűtlenül kezelték, sőt felháborodására rajta kívánták be-

hajtani azt az összeget is, melyet a városi vendégfogadót üzemeltető Hauchárd József a rabsága idején nyújtott több évi koszt fejében követelt (bár végig a városnak dolgozott, és fizetséget alig kapott).³⁹ Adósságai szorításában adhatta másodjára is bankóhamisításra a fejét, így az 1835–1845 közötti évtizedet ismét börtönben kellett töltenie, most már sokkal szigorúbb körülmények között.⁴⁰ A jelek szerint a (vagyonügyi) pereiben illetékes magisztrátus jóindulatát addigra végképp elveszítette, anyagi helyzete pedig mindinkább szétzilálódott.⁴¹ Második szabadulása után, „*elnyomorodott aggságában*”, az őt személyesen ismerő Benkő Károly szerint, pártolói nemigen akadtak a városban, élete vége felé pedig mértéktelenül ivott, ami 1849-es halálában is közrejátszott.⁴² Bodort már 1815-ben „*tekerő korhel*”-nek gyalázták egy perben a tárgyilagosságnak aligha tekinthető tanú,⁴³ elfogatása után sem restellte otthoni „*borocskáját*” bekéretni a börtönbe, „*mint aki étel közbe a boritalhoz szokott, hogy ne talán tán egészsége megbomollyék*”.⁴⁴ Szomorú életpályája alkonyán talán ez a „szokás” hatalmasodhatott el rajta, és vezetett a Benkő által feljegyzett iszákossághoz.

„...abba frogtam, s más munkákba is...”⁴⁵

■ A forrásanyag nyilvánvalóvá teszi, hogy mesterünk a 19. század első felében, leszámítva a valós fogságban töltött éveket, végig tevékeny volt, és széles főúri megrendelői körrel rendelkezett Erdély-szerte. Ma még ismeretlen műveire utaló adatok bizonyára szép számban fognak előbukkanni levéltárainkból. Addig is szükségesnek látjuk az előttünk járók Bodor munkásságára vonatkozó, hitelesnek tűnő ismereteinek tömör és kritikai összegzését, kiegészítve azokat néhány, kutatásaink során felszínre került új információval.

Egy korai adat szerint 1806-ban Toldalagi József zenélő óráját javította Koronkán,⁴⁶ ahol Benkő szerint a kertet is „*rendezte*”; ugyanő tud Bodor gerendkeresztúri tartózkodásáról 1805–1806-ban.⁴⁷ Igen hosszú szünet után, 1815 táján a korabeli Erdély legjelentősebb angolparkjában, Bethlen Lajos kerlési birtokán bukkant fel, ahol főként a kerti építményeken dolgozott.⁴⁸ Kerlésen később is megfordult, és minden jel szerint élete végéig baráti viszonyt ápolt – egyébként hozzá hasonlóan extravagáns – megbízójával.⁴⁹ 1815 második felében Bethlen Imre berkenyesi udvarában tűnt fel, ahol, saját tanúsága szerint, a „*contesst*” is tanította geometriára.⁵⁰ A pénzhamisítási ügyben tett vallomásaiból az előző évek széles megrendelői köre és intenzív munkálkodása rajzolódik ki: 1816 elején báró Nalátsi József keresztesi⁵¹ birtokán épített malmot, nyáron Szentpáli Dániel polyáni jószágán egy újabbat, illetve lecsapolt egy mocsaras területet, közben Tordán készített „*Valtzerket*” Mezei Lázár „*már felfogadott Musikalis Secreterihez*”, 1816 őszétől pedig másfél esztendőn át Jósika Miklós magyarfenesi⁵² udvarában tartózkodott.⁵³ 1818 tavaszán visszatért Marosvásárhelyre, majd jószágot szerzett, 1819-ben báró Jósika János – a jövődöbéli gubernátor – mikesi, majd Bornemisza Lipót görögényszentimrei birtokán dolgozott,⁵⁴ ahová vélhetően szökőkutató is tervezett.⁵⁵ 1819-ben Zeyk Dániel kérésére tervrajzokat készített a marosvásárhelyi „*országos ispotály*” építéséhez is.⁵⁶

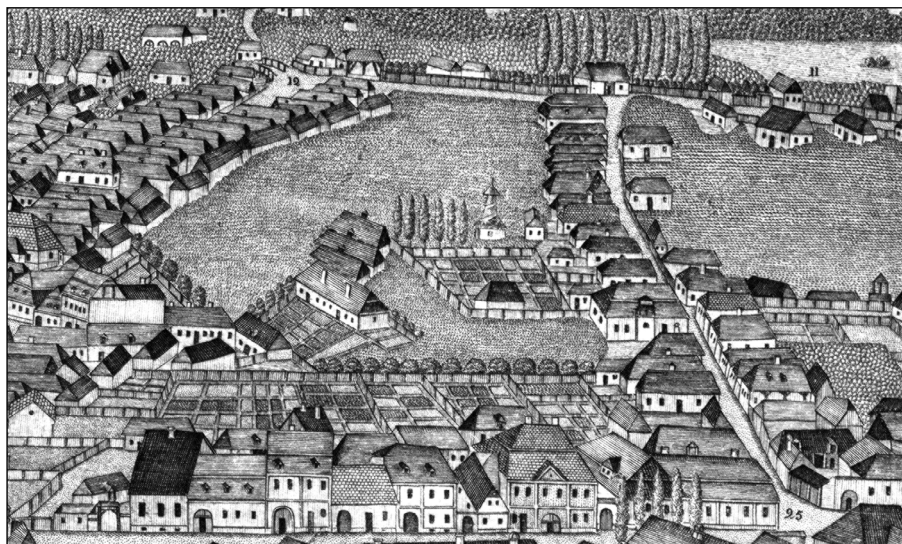
A műszaki érdeklődés mellett a képzőművészet sem állt távol tőle, a források szerint a rajzoláshoz, festéshez szükséges eszközei, formái voltak,⁵⁷ ilyen irányú tehetőségét pedig a jelek szerint gyakorolta is: levéltáraink legkiválóbb ismerője, Kelemen Lajos a forrás megjelölése nélkül bár, de több helyen is szilárdan állította, hogy Bodor festette Mikó Miklós oltszemi kastélyának napóleoni háborúkat és tájképeket megjelenítő falképeit.⁵⁸ Szamosújvári fogsága idején végzett esetleges festészeti munkái igazolásához is további adatok szükségesek.⁵⁹

Összegző műve lapjain Biró József tárgyalta először Bodort kertépítőként.⁶⁰ A legjelentősebb angolparkokkal övezett erdélyi kastélyokban (Kerlés, Magyarfenes,

Görgényszentimre) való sorozatos felbukkanásának pusztá tényén túl újabban bizonyítható botanikai érdeklődése is egyre inkább arra utal, hogy sokoldalú érdeklődése valóban kiterjedt erre a területre: könyvei között egy háromkötetes fűvészkönyvvel találkozunk, az *Architectura Curiosa Nova* lapjai közé különféle növényeket, leveleket (vörösfenyő, júdásfa stb.) préselt le, amelyek máig fennmaradtak.⁶¹ A fogékony mester, ha másként nem, kerti építményei készítése idején, önszorgalomból is elsajátíthatta a kertészkedés művészetét. A forrásokból nyilvánvaló az is, hogy maga parkosította Marosvásárhelyen vásárolt, mulatókertté alakított majorját 1819 táján, melybe egy csigafedelű filegóriát is épített.⁶² A kerti „ültetmények” gondozását és szaporítását a major 1821-es bérleti szerződése is kikötötte.⁶³

Ez a ház és kert egyébként a Rózsa (ma Mihai Eminescu, korábban Jókai Mór) utcában, Intze Sámuel református kántor és Nagy István centumpater szomszédságában helyezkedett el.⁶⁴ 1818-ban Marosvásárhelyre visszatérve Bodor a ferenceseknél, majd 1819-ben Gegő János házának emeletén, a Szentkirály utcában bérelt szállást,⁶⁵ itt működtette a bankóprést, és decemberben itt is tartóztatták le.⁶⁶ Am időközben megvásárolta a Rózsa utcai majort, és 1819 folyamán elkezdte a mulatókert beültetését és kiépítését, 5000 forintnál is többet költve rá.⁶⁷ Házát polgári igények szerint rendezte be – vallatói több ízben élesen meg is jegyzik, hogy „gálántul” élt –; tiszafa kaszten, kárpitozott diófa ülögarnitúra, két alabástrom büszt, rámászt képek, ezüstkanalak, aranyozott kávéskészlet és egyebek jelzik ezt ingóságai között.⁶⁸ Igaz, volt is miből: vallomásából kiderül, hogy például Tauffer József kárpitosnak az értékes ülögarnitúráért hamis bankókkal fizetett a Szent Márton-napi sokadalomkor.⁶⁹ (Az 1835-ös leltárból körvonalazódó berendezés szerényebb. Érdekesség, hogy ekkor már saját portréja is ott függött szobája falán.⁷⁰)

Bodor elfogásával a ház és a mulatókert körüli munkálatok félbemaradhattak, udvarán 1820-ban 5000 téglát és 2000 zsendelyt vettek számba.⁷¹ Ezt követően bérebeadták, jövedelme növelése céljából körhintát („*Ringel-Spiel*”) épült benne (Kálki György közreműködésével), valamint kuglipálya; a kertben természetesen borkimérés is zajlott.⁷² Benkő tudomása szerint a „*csinos szép ízléssel készült kertje, félhold formára törökös mecset fedelű nyári mulató kis faházzal, élő fasorokkal*” azonban még Bodor rabsága idején elpusztult.⁷³ Vélekedésünk szerint ez a ház és kert a Rózsa

A Rózsa utca környéke 1824–1825-ben, középen Bodor feltételezett mulatókertjével
(Nagy Sámuel metszete Mikolai Tóth István rajza alapján)

utca déli sorának közepe táján állt. Ezt a feltevést Mikolai Tóth István 1824–1825-ben rajzolt látképre alapozzuk. A mulató ekkoriban élte virágkorát, építményei kurióznak számítottak, kézenfekvő tehát a feltételezés, hogy Mikolai valamilyen formában ábrázolta. A Rózsa utca környékét szemlélve a metszeten nem is kell sokat keresgelnünk: a déli sor közepe táján egy gondosan megjelenített cserépfedeles ház, mögötte pedig egy esetlenül megrajzolt, szokatlan idomú építmény ötlük szembe, melyre a forrásokban használt „*csigafedelű*” jelző nyugodtan ráillik. A telek hosszában öt jegenyefával érzékeltetett fasor még inkább megerősíti feltevésünket, hogy Bodor kertjének ábrázolásáról lehet szó.⁷⁴ A források szerint a kert hátsó, a kuglizót tartalmazó részének „*a Rózsa utcára járó közre rúgó*” bejárója volt:⁷⁵ eszerint a hajdani⁷⁶ Csillag köz és Rózsa utca által közrefogott szakaszon kell keresnünk, vélhetően ennek keleti (a később nyitott Knöpfler Vilmos utcával egyesített, valóban a Rózsa utcába vezető) végéhez közel, az ötödik telek táján, talán az 1905–1906-ban épült polgári elemi fiúiskola helyén.⁷⁷ Sajnos a metszet sematikus jellege és a környék történeti helyrajzának tisztázatlansága pontosabb azonosítást egyelőre nem tesz lehetővé.

„...orgonacsinálás, vízi mesterségem, mechanikai, musikai és földmérési mesterségeim...”⁷⁸

■ Bodor szakmai ismeretei, valamint azok megszerzésének útja az életút kulcskérdései közé tartoznak. Milyen arányban keveredett benne a született zseni, a szorgalmas autodidakta és a tanult szakember, vetődik fel a kérdés, a történeti valóság pedig nehezen körvonalazódik, hiszen a ma ismert források szinte semmit nem árulnak el felkészültségével kapcsolatban. Jobb híján elfogadhatjuk a Bodor-ügyben rendre hitelesnek bizonyuló Benkő Károly állítását, mely szerint három évig a marosvásárhelyi református kollégiumban tanult, ám ennek egyelőre nincs levéltári nyoma.⁷⁹ A Fodor Istvánra visszavezethető⁸⁰ s a szakirodalomban is elfogadott⁸¹ feltételezést, mely szerint a Zeyk család támogatásával Bécsben egyetemi szinten géptant tanult volna, jelenleg nem tudjuk alátámasztani,⁸² mint ahogy más irányú műszaki végzettségére sem utalnak hiteles adatok. Valamiféle strukturált matematikai tudása talán mégiscsak lehetett, ha Berkenyesen arra vállalkozott, hogy a „*contesst*” geometriára tanítja.⁸³ Az egyetlen ma ismert hiteles adat marosvásárhelyi asztalos tanonckodásáról szól: ezt már Benkő említi,⁸⁴ de vallomásában Bodor is egyértelműen megerősíti.⁸⁵ Ebből kiindulva sokkal valószínűbb, hogy inkább céhes vándorút során vetődhetett el Európa nagyvárosaiba, bár forrásaink erre vonatkozóan sincsenek. Bodor felkészülésének kérdését újabb adatok felbukkanásáig nyitva kell hagynunk, alább inkább azt próbáljuk meg körvonalazni, amit a levéltári források lehetővé tesznek: a tudásszerzés más útjait.

Érdeklődési körét, szellemi habitusát két igen értékes forrás, 1820-ban kótyavetyére bocsátott javainak lajstroma,⁸⁶ valamint az ingóságairól 1835-ben felvett leltár⁸⁷ körvonalazza bizonyos mértékben. Ezekben barométer, hőmérő, iránytűk, mikroszkóp, szintezőlibella,⁸⁸ egy „*geometricum instrumentum*” darabjai árulkodnak tulajdonosuk gyakorlati érdeklődéséről a műszaki tudományok terén. Az 1820-as leltárban a Bodor által fejlesztett, sokat vitatott önjáró szekér is szerepel.⁸⁹ De az is teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy ezermesterünk író-olvasó ember volt: 1835-ben egyetemesai között több tucat cím nélkül említett könyv és néhány rajz mellett százasaival számolták össze a kéziratokat, leveleket. 1820-ban vázlatosan ugyan, de szerencsére tételenként felsorolták az ingóságokkal elvegyült 29 könyv címét – azonosításuk révén betekintést nyerhetünk olvasmányaiba, érdeklődési körébe. Egy csoportjuk Bodor elméleti kíváncsiságát jelzi a reáliák iránt: sok egyéb mellett *Penther Praxis*

Geometriaeja,⁹⁰ Maróthi György *Arithmeticája*,⁹¹ Pethe Ferenc *Mathesis*,⁹² valamint egy „*technológiai könyv*” is helyet kapott polcán. Kuriózumnak számít Andrea Pozzo *Perspectiva pictorum*ának⁹³ felbukkanása: a szinte százharminc éves traktátus ismét arra figyelmeztet, hogy a sokoldalú pénzhamisító életműve művészettörténeti értékelésekor a régi szakírók közvetlen hatásával folyamatosan számolni kell. Ugyanis nem Pozzo az egyetlen 17. századi szerző Bodor olvasmányai között: Georg Andreas Böckler 1664-ben Nürnbergben kiadott *Architectura Curiosa Novájának* Bodor tulajdonából származó, mindmáig fennmaradt példányáról már volt alkalmunk szólni; a mű éppen a szökőkútépítés és a hidrodinamika kérdéseit tárgyalja, emellett szemléltető rajzokkal, kivitelezett kutak, csodás díszkertek, kerti építmények, paloták pompás metszeteivel kápráztatta el a lapokat bizonyára mohó érdeklődéssel forgató hajdani ezermestert.⁹⁴ Könyveinek száma nem nagy, ám ennél sokkal fontosabb, hogy ragaszkodott hozzájuk, és munkája során valóban használta őket: letartóztatása után kérte „*mesterségéhez és tudományához tartozó eszközeit és könyveit kezében adattatni*”,⁹⁵ elkótyavetyélt könyvei egy részét Bedő Sámuellel megvásároltatta magának.⁹⁶

Figyelemre méltó, hogy nem hiányoznak Bodor könyvtárából a magyar szépirodalom kortárs művei és a helyi könyvtermés legfontosabb újdonságai sem: Csokonai munkáit,⁹⁷ Köteles Sámuel *Erköltsi filozofiáját*,⁹⁸ Bolyai Farkas nemrég megjelent két drámáját s egy műfordítását⁹⁹ szintén ott találjuk könyvtárában a *Téli estvél*¹⁰⁰ egy darabjával együtt. Szép számban fordulnak elő gazdálkodással kapcsolatos kézikönyvek is Csondor János, Pethe Ferenc, Kaló Péter tollából.¹⁰¹ Több, a korban népszerű földrajzi munka és útleírás jelzi a csavargó hajlamú mester nagyvilág iránti kíváncsiságát,¹⁰² egy szótár és egy grammatika pedig a német nyelv ismeretére, tanulására utal.¹⁰³

De a könyvek mellett más úton is bővíthette tudását. „*Az újabb időben Vásárhelyi genialis fők természéért is említendő; főleg mechanikus művészeivel az erőművek szigetországja is büszke lehetne*” – írja épp Bodorra, Bolyaira és Rajka Péterre célozva Kővári László 1841-ben, a világ végére szakadt zsenik számkivetettségét fájlválva.¹⁰⁴ Tény, hogy a 19. század első felében több jeles műszaki elme élt a városban, legkiválóbbjuk maga Bolyai Farkas. Bodor és Bolyai kapcsolatát illetően óvatosan fogalmaz ugyan a Bolyai-kutatás, de az ismeretségüket alátámasztó adatokról is tud.¹⁰⁵ Vallomásaiban Bodor mindenesetre teljes egyértelműséggel utal a Bolyainál tett látogatására,¹⁰⁶ és sokatmondó, hogy könyvtárában is szerepel 1820-ban az összes frissen kiadott Bolyai-mű. Szembeötlő érdeklődési körük nagyfokú egyezése is: a Bolyai-életműben körvonalazható kertészeti, technikai, hidrológiai, sőt festészeti, zenei érdeklődés¹⁰⁷ Bodornak is mind-mind sajátja. A kapcsolataikra vonatkozó adatok egyelőre szegényesek, de nehéz elképzelni az ugyanabban a kisvárosban élő, gyakorlati kérdések iránt egyformán fogékony, kísérletező kedvű rokonlelkek közeli ismeretségének elmaradását – ezermesterünk tehát jó eséllyel kora egyik legkiválóbb lángelméjével való közvetlen tapasztalatcsere révén is fejlesztette ismereteit.

A Bodor-irodalomban elő-előbukkan az állítás – majd annak cáfolata –, hogy mesterünk mérnök („*inzsiner*”, „*geometra*”) lett volna.¹⁰⁸ Mint tudjuk, a *geometra* a 19. század első felében főként egy jól körülhatárolható hivatali tisztséget jelölt: a Birodalom közigazgatási egységei – az Erdélyi Nagyfejedelemség esetében vármegyék, székek, kerületek – mellé beosztott műszaki szakembereket nevezték így, akiknek munkaköre messze túlterjedt az elsődleges jelentés által sugallt „*földmérő*” fogalmán. Ebben az összefüggésben fontos új adat, hogy 1828 májusában a marosvásárhelyi magisztrátus megpróbálta Bodort városi geometraként alkalmazni évi 200 rajnai forint fizetéssel, fő feladataként az utcák kövezését és igazítását, a kutak karbantartását, a középítkezések irányítását, a folyószabályozást és a földmérést jelölve meg. A Gubernium azonban elutasította a tartomány hivatalnoki struktúrájában

nem létező tisztség létrehozását, úgy ítélve meg, hogy a városban felmerülő geometriai feladatok mennyisége sem indokolja azt.¹⁰⁹ (Városi geometrákat az előző évtizedekben valóban nemigen ismerünk a Nagyfejedelemség mérnökarában, ámde tény, hogy 1830-ban Brassóban Carl Meissnert, Medgyesen pedig Simon Józsefet ezzel a titlussal említik,¹¹⁰ a funkció tehát nem egészen példátlan.) Bodor kinevezésének terve ugyan szertefoszlott, de világos, hogy a magisztrátus alkalmasnak tartotta a munkakör betöltésére. Ebből is nyilvánvaló, hogy ha végzettsége nem is, de gyakorlati ismeretei voltak mérnöki téren: „földmérési” és „vizi” mesterségeit maga is öntudatosan számon tartotta, ingóságai között mérnöki műszereket találunk, a mindennapokban pedig szükség esetén mocsarat csapolt, malmot, hidat épített, utcát burkolt, vagyis otthonosan mozgott minden területen, amit egy korabeli geometranak ismernie illett. Nem meglepő tehát, ha a források néha „inzsinér”-ként, „geometra”-ként utalnak rá, hiszen kortársai tudatában műszaki ismereteinek körét nagyrészt ezek a fogalmak fedték.

Bodort már 1806-ban „*musika Meister*”-nek titulálják, ingóságai 1820-as leltárában pedig egy „*musicális*” szekreter és két zeneautomata¹¹¹ jelzi, néhány tárgyalt munkája mellett,¹¹² hogy mesterünk az empire és biedermeier lakáskultúrában oly népszerű, a bécsi és pesti asztalosműhelyekben igen kelendő, zeneautomatákkal kiegészített bútordarabok (fuvolaműves szekreterek?), órák szerkezeteivel is szívesen bajlódott. A leltárban emellett egy-egy hegedű, gitár és két fuvola¹¹³ utal arra az egyébként kézenfekvő tényre, hogy a sokoldalú mester jártas lehetett a zene világában. Javai 1835-ös leltárában is felbukkannak tönkrement hangszerek és két rossz verkli, de látványos a házban szanaszét számba vett, hatszáznál is több kotta („*musikai darabok ábrázolattjai*”) – talán ezek valamelyikéből álmodta a máig ismeretlen dallamot a főtéri kút rézfedelébe.¹¹⁴ Ugyanitt a kasztenje alsó fiókjában tárolt 124 darab ón orgonasíp, valamint a három, ónsípok készítéséhez való eszköz *orgonakészítő tevékenységére* utal,¹¹⁵ melyet maga is büszkén sorol 1819-ben mesterségei között (világosan megkülönböztetve a „*musikai*” mesterségtől). Ez egész életét végigkísérte: már 1806-ban a nagyernyei reformátusok orgonáját vizsgálta,¹¹⁶ első fogsága idején szintén javított orgonát a szamosújvári Szent Ferenc-templomban,¹¹⁷ de főként idős korában került előtérbe, Benkő Károly szerint öregségére egyenesen orgonaeépítő műhelyt alakított.¹¹⁸ 1830 táján vélhetően a vámosgálfalvi reformátusok orgonáján dolgozott.¹¹⁹ Második szabadulása után, 1845–1846-ban Mezőbodon református templomába épített orgonát,¹²⁰ 1846–1847-ben a kibédieknek 2400 rajnai forintért, mely „*megpróbáltván, egy tökéletes mesterműnek találtatott*”.¹²¹ A szabédi unitárius templomba 1848-ban készített hangszer Orbán Balázs szerint közvetve még a polgárháború eseményeit is befolyásolta.¹²² Bodor neve 1847-ben a marosvásárhelyi Kis-templomba tervezett orgona megrendelése kapcsán is felmerült, 1500 ezüst forintért készített volna a gyülekezet számára „*egy oly orgonát mint a kibédi, 10 mutatóval, 49 clavissal és lábítóval*”.¹²³ Emellett persze élete végéig izgatták a legagyafúrta zenei szerkezetek – így került kapcsolatba a sáromberki kastély mord urával, a műszaki kérdések iránt szintén érdeklődő Teleki Ferencsel is.¹²⁴ 1831. január 25-én átvett a gróftól „*egy üvegharangokból álló úgynevezett harmoniát egy mahoni kasztenbe, melynek minden üvegei épségben vagynak, oly kötelezéssel, hogy azon harmoniát az én találmányom szerint claviatúrával játszhatóvá tégyem*”, vállalva, hogy 80 rajnai forintért tavaszra a munkát elvégzi. Nem tudjuk, hogy a különös hangszer végül megszólalt-e, mindenesetre három év múltán, 1833 decemberében a türelmét vesztett Teleki perre vitte a dolgot, Bodor pedig makacsul bizonygatta, hogy az átalakítás igenis sikerülni fog, hiszen annak módja általa ki van találva, a többéves késés okaként jobb híján az ihlet hiányát hozva fel.¹²⁵

■ Bár Bodor Péter 20. századi monográfusai előszeretettel állították középpontba a „székely ezermester” (Fodor István), a székely néplélekből fakadó facsaratos észjárással megáldott, furfangos góbé (Gulyás Károly), a népi származású zseni romantikus irodalmi toposzokra épülő alakját, láthattuk, hogy a történeti valóság sokkal összetettebb. Kivételes tehetségéhez szemernyi kétség sem fér, ám legalább ennyire fontos az, hogy ismereteit ő is kora bejáratott csatornáin keresztül szerezte: forgatta a rendelkezésére álló szakirodalmat, kapcsolatban állt környezete műszaki érdeklődésű tagjaival, és vélhetően világlátott ember volt – tudása tehát az újkori Európa tudományos ismereteivel kölcsönhatásban fejlődött, aligha értékelhető valamiféle eredendő őstehetség felszínre töréseként. Zsenialitása nehezen fakadhat abból, hogy történetesen egy maroszéki székely faluban – Erdőszentgyörgyön – látta meg a napvilágot, sokkal lényegesebb lenne tisztázni, hogy annak főúri patrónusai játszottak-e esetleg szerepet további pályájában. A jelek szerint fogyatékos szülők szerelemgyermekként világra jött,¹²⁶ tehát a valóban rendkívüli mélységekből induló tehetség életútja jóval összetettebb értelmezést kíván a szegény család sarjának nehéz sorsa ihlette közhelyek egyszerűségénél. A 19. század első felének bőséges forrásanyaga bizonyára segít majd pontosabban látni ezt is, akárcsak az izgalmas, sokarcú személyiséget, melynek értelmezési lehetőségei a „tekerkő korhel, rossz characterű, csalárd ember”¹²⁷ torzított végletétől a Benkő által megismert „jellemére csendes, jó szívű, tanúságos beszédű”¹²⁸ öreg alakjáig terjedő skálán igen szélesek.

■ JEGYZETEK

1. Élete utolsó évtizedeiben Bodor egyre gyakrabban titulálta magát *művésznek*. „*Szerentsétlen művész*”-ként a Guberniumhoz intézett folyamodványát írja alá 1837-ben. Lásd Bodor Péter a Guberniumhoz. Szamosújvár, 1837. jan. 4. Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj. Marosvásárhely város levéltára. Nr. 12, 35–40. (A továbbiakban Guberniumi folyamodvány.)
2. Gergelyffy Gábor: *Bodor Péter, a székely ezermester*. Stádium, Bp., 1941; Dávid Antal: *Muzsikáló kút*. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp., 1969; Szócs István: *Rovarcapda*. Ifjúsági Könyvkiadó, Buk., 1969; Sütő András: *Az ugató madár*. In: *Színművek*. S. a. r. Ablonczy László. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. Lásd még Németh László: *Először Fodor István könyvéhez*. In: *Sajkódi esték*. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974. 176–181.
3. A leghitelesebb, gyakorlatilag forrásértékű életrajz a Bodort személyesen is ismerő kiváló történészé, Benkő Károlyé. (*Maroszék ismertése*. Kvár, 1868–1869. 42–43.) Ezenkívül értékelhető még: Bías István: *A marosvásárhelyi zenélő kút mestere*. Mvhely, 1900. (Különlenyomat a *Marosvásárhely* 1900. évi folyamából); Gulyás Károly: *A vásárhelyi zenélőkút*. In: *Marosvásárhely és Vártemploma*. Szerk. Medvigy Endre. Bp., 1990. 166–168. [Eredetileg: *Pásztorút* 1929. jún. 30.]; Fodor István: *Bodor Péter, a székely ezermester*. Mvhely, 1936. (Kronikás füzetek 9–10. szám); Lévai Lajos: *Bodor Péter, a székely ezermester*. Élet és Tudomány 18. 1963. 26. 811–813; Szócs István: *Bodor Péter*. In: *Erdélyi pantheon. Művelődéstörténeti vázlatok*. II. Szerk. János házy György. Mentor Kiadó, Mvhely, 1999. 68–74. (Szócs levéltári kutatások nyomán, láthatóan több Bodorra vonatkozó kulcsforrás ismeretében vetette papírra lényeges meglátásokat tartalmazó írását egy terjedelmesebb kézirat alapján, mely épp a *Korunkban* nem jelenhetett meg a hatvanas években.) A jegyzetapparátust sajnos mindenik mellőzi.
4. Pál-Antal Sándor: *Bodor Péter (1778?–1849)*. In: *Teremtő életek. Marosvásárhelyi személyiségek*. Szerk. Uő. Mentor, Mvhely, 2011. 125–156.
5. A marosvásárhelyi köztéri kutak és a Bodorét megelőző főtéri szökőkút történetét 2010–2011-ben kutattuk. (Orbán János: *Hasznosság és szépség határán. Közutak Marosvásárhelyen a 19. század első felében*. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Kovács Zsolt – Sarkadi Emese – Weisz Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2011. 285–307. A továbbiakban Orbán: *Hasznosság*.) A Bodor-kútra vonatkozó eredményekről 2013. nov. 16-án számoltunk be Kolozsváron, az EME által a Magyar Tudomány Napja alkalmából szervezett művészettörténeti konferencián. Az ezeket összegző tanulmány szándékaink szerint „E forrással Bodor Mu' sikáltatott is.” *A marosvásárhelyi Bodor-kút története* címmel jelenik meg a közeljövőben, itt csak kivonatolt összegzést adjuk a *Mesterek a kút körül* c. fejezetben. Jelen írás a Bodor személye és tevékenysége kapcsán a kutatás közben felmerült meglátásokat foglalja össze.
6. B. Nagy Margit: *Mesterek és művészek a mindennapok útvesztőiben*. In: Uő: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977. 113–119. (A továbbiakban B. Nagy: *Stílusok*); Kelemen Lajos: *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*, II. S. a. r. B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982. 227–235; Uő: *A fiatalfalvi kastély és régi gazdája*. Uo. 223–226.
7. Tehát nem Márton! Vö. Pál-Antal: i. m. 145.

8. Mindhárman keresett mesterek a korabeli Kolozsváron. Lásd B. Nagy Margit: *Művészek és mesterek Kolozsvárt 1700–1850*. In: *Új: Stílusok* 211–212, 185, 231.
9. Erre utal büszkén Bodor évek múlva: „*úgy alkottam művemet, hogy a minden szempillantásban fenyegető gyúladás hamarabb lehetővé tegye a megoldására egy félminut alatt, egyszerre három felől, három szekeren lévő vízedénybe 180 veder víz legkevesebb mértékbe is önkénytelen munkával nélkülözhető, ott, hol azelőtt annyi idő alatt egy veder vizet sem lehetett kivenni.*” Guberniumi folyamodvány. 36^F.
10. Pál-Antal: i. m. 140–144.
11. A magisztrátus 1819. dec. 6-án jelentette az ügyet a Guberniumhoz (Magyar Nemzeti Levéltárak Országos Levéltára. Kormányhatósági levéltárak. Erdélyi Gubernium levéltára. F 46, 12512/1819, a teljes tanúvallatási jegyzőkönyvet pedig 1820. febr. 9-én küldték fel. Lásd uo. 1871/1820. (A továbbiakban: Guberniumi lvt.)
12. Peielle Vencel a Guberniumhoz. 1819. dec. 6. (Uo. 12512/1819.)
13. A magisztrátus a szamosújvári börtönparancsnokhoz. 1823. máj. 28. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Osztálya – Arhivele Naționale. Serviciul Județean Mureș. Marosvásárhely város levéltára. Acta politica (A továbbiakban AP). 298/1820, 146; Josinczy elismervénye a vásárhelyi magisztrátushoz. Szamosújvár, 1823. júl. 10. Uo. 9.
14. 1837-ben említi, hogy fogsága első hónapjaiban étkezését altorjai Apor Lázár biztosította, a későbbiekben, vasárnapokon Borosnyai Lukás László szenátorhoz, „*bátyjához*” járt ebédelni, hétköznapokon gyakran volt „*más szíves jó embereinél*”, őrei is maguknál tették. Fogsága utolsó vásárhelyi hónapjaiban a nekik végzett munka fejében Teleki Mihály kollégiumi főkurátor és Szotyorai József orvos biztosította ellátását. Guberniumi folyamodvány 35–40.
15. Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára. Magisztrátusi jegyzőkönyvek nr. 57. 1821. 180^V, 198^F, 383^V. (A továbbiakban Magisztrátusi jegyzőkönyv.)
16. Egy az itteni körülményeket vizsgáló guberniumi bizottság jelentése szerint. Itt is megemlíti, hogy Bodort a kényelmesebbnek számító porkolábházban őrizték. Jegyzőkönyv 1823. márc. 28. Guberniumi lvt. F 46, 7426/1823.
17. A flaszterezésben való részvételéről a magisztrátusi jegyzőkönyvek is tanúsodnak. A munkában való 1819-es részvételét vallomásában is említi. B. Nagy: *Stílusok* 118.
18. Guberniumi folyamodvány 36^V.
19. Orbán: *Hasznosság* 295–296, 301.
20. Rupert 1822 januárjától a város „*hídmestereként*” játszott fontos szerepet az építkezésben.
21. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 57–59. 1821–1822. passim. A jegyzőkönyv hídra vonatkozó adataira már a kiváló történész, Benkő Károly is felfigyelt. Lásd Benkő Károly: *Marosvásárhely szabad királyi város leírása 1862-ben*. S. a. r. Pál-Antal Sándor. Mentor Kiadó, Mvhely, 2001. 100. Vö. Pál-Antal: i. m. 147.
22. Guberniumi folyamodvány 36^V.
23. Benkő: i. m. 43; Farczady Elek: *A marosvásárhelyi református egyházközség élete 1556–1948*. Mvhely, 2000. 16; Oláh Anna: „*A harang nehéz járása okának megvizsgálása.*” *Bolyai Farkas tanulmánya a harangszó fizikájáról*. In: *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Szerk. Gazda István. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. 431–440.
24. „*A harangok széküelseinek a régiség miatt a kötése erősen kiapadtanak, az azokban levő szegek megromladoztak, amely miatt a szék ülés merőbe úgy lóg, hogy lehet félni a következő romlásoktól, továbbá az órát úgy rúzza, hogy lehetetlen annak is nem hibáznia*” – állapítja meg Nagy József óras az 1820. júl. 22-én tett helyszíni szemlét követően. Lásd Az Erdélyi Református Egyházkerület Marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltára. Marosvásárhelyi Református Egyházközség levéltára. Ügyiratok (a továbbiakban: Ügyiratok). 1063/1820.
25. Presbitériumi jegyzőkönyv 1819–1826. Az Erdélyi Református Egyházkerület Marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltára. Marosvásárhelyi Református Egyházközség levéltára. Protocollumok. I/6 88–89. (A továbbiakban: Presbitériumi jegyzőkönyv.)
26. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 56. 1820. 207^{F-V}, 222^F.
27. Medgyesfalvi László első egyházi számadása 1820. Ügyiratok 1079F/1820.
28. Presbitériumi jegyzőkönyv 131, 136. A források főként Farkas András ács hozzájárulását hangsúlyozzák.
29. Uo. 148, 151. Nagy József az óra megindítását is ígérte, valamint azt, hogy egy „*fertályt*” készít hozzá. Bodor az év végén az óra „*házának*” újrakészítését irányította (Nyugta: 1821. dec. 31. Ügyiratok 1087B/1821).
30. Tehát először a harangszék készült el, a harangok nehéz járásának emezután jelentkezett. Vö. Oláh: i. m. 439.
31. „*...a harang széküelse megkésztetésére nézve véghezvitt felvigyázatjárt.*” Nyugták: 1821. máj. 28. – 1821. júl. 9. – 1821. nov. 11. – 1821. dec. 19. Református levéltár 1087A/1821.
32. Sombori István egyházi számadása 1821. Uo. 1087B/1821. A lépcső alsó részét 1822-ben is folytatták. Presbitériumi jegyzőkönyv 186.
33. Sófalvi József maroszséki geometrával közösen javasolták azt, hogy bár a falak és a fedél megbírnák a cseppet, érdemesebb újrászindelyeztetni, oly módon, hogy először jó lenne „*béfesteni, azután fővénnyel behinteni és esmét olajos festékekkel béfesteni, mivel aszerint sokáig eltartana*”; augusztusban úgy döntenek, hogy csak „*fimáttzal*” festik; a munkálatokra végül összel került sor. Uo. 176–177, 186, 190.
34. Uo. 176–177.
35. Uo. 186.
36. Uo. 177, 182. A Brandecker Simontól a festéshez vett terpentinelajat is neki adták át. (Sombori István egyházi számadása 1822. Ügyiratok 1111D/1822.) Nincs adat arról, hogy Bodor végül az óraszerkezetet is javította volna. Mindenesetre Nagy József óras 1823 márciusától rendszeresen igazgatta éves díj fejében. (Presbitériumi jegyzőkönyv 205, 207, 212.) Az óra „*igaz jártatásáért*” év végén 15 rajnai forintot kapott (Nyugta: 1823. dec. 31. Ügyiratok 1138D/1823), felügyeletével Kassai Márton lakatos készített alkatrészeket (Nyugta: 1823. aug. 18. Uo. 1138D/1823.)

37. Október elején sürgették, hogy az esők beállta előtt helyezze a gombot vissza, erre a toronygombirat szerint október 15-én sor is került. Presbitériumi jegyzőkönyv 187, 189, 194.
38. „A közelébb eltölt augusztus hónapnak 10-ik napján vétetett volt le igazítás végett és tizen-egy lyukai földosztattanak bé rézzel, minthogy maga a gomb is egészen veress réz. Azután bé gyantároztatott fejjér színre, a mely ismét arany levelekkel Bodor Péter által megborítottatott. A levételkor és feltételkor jó mester volt Bodor Péter, természeti hajlandósággal magát sok szép mesterségekre tökéletesített Mechanicus [kihúzva: Hydraulicus], ki a két szökőkutakat fényes és mesterséges állapotban helyhezette, és musikus, aki a piatz közepén lévő kút felett álló vízi musikát készítette; az ő directióját követő elsőbb ácsmester Farkas András...” (Értse a maradék! Székely Márton lelkész toronygombirata 1822. Ügyiratok 1110/1822.) A lyukakat Rosenbaum Ferenc rézműves földozta 12 rajnai forintért. (Nyugta: 1822. aug. 26. Uo. 1111D/1822.) Végül „a torony mellett készített munkák körül tett sok fáradozásai jutalmában” Bodor is kapott 30 rajnai forintot. (Nyugta: 1822. okt. 1. Uo. 1111C/1822. 45.)
39. Guberniumi folyamodvány, passim.
40. Pál-Antal: i. m. 150–152.
41. Bodor kálváriájának bőséges forrásanyaga a marosvásárhelyi, budapesti és kolozsvári levéltárakban körültekintő értelmezésre vár. Ez csakis a teljes körű feldolgozást követően valósulhat meg.
42. Benkő: i. m. 43.
43. „az alperes egy terkérő korhel, maga mesterségét nem folytató irresidentiatus, és securitas nélkült való személy legyen, sőt ad utrum ^{5um} kijön az is, hogy rossz characterű, csalárd ember.” Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára. Acta iudicialia (a továbbiakban: AI). 400/1815.
44. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 55. 1820. 363^F.
45. „...ekkor pedig [1819-ben, pünkösöd után 5-6 héttel – OJ] Mikesről a m(é)l(tós)ágos L(iber) B(ar) Jósika János úr eo ex[cellenci]ája munkájából jöven hazafelé, s utamban esvén Torda, elhozta magammal, de nem használhattam, mivel tüstént mentem Görgénybe a B(ar) Bornemiszsza Leopold úr eo n(agy)ága munkájába, s abba fogtam, s más munkákba is, u.m. m(é)l(tós)ágos Czobel Lajos úrba is, s magannak is sok dolgom, építéssel bajaim lévén, tellyességgel azon machinát nem használtam, nem lévén különben is szükségem, mivel azon méltóságoktól, kik(ne)k dolgoztam, elegendő jutalmat kaptam.” A pénzhamisítási per vallatási jegyzőkönyve. AP 298/1820 57. (A továbbiakban Investigatio.)
46. B. Nagy: Stílusok 117.
47. Benkő: i. m. 42.
48. Ezeket már Benkő Károly is hangsúlyozza Bodor kapcsán. (Benkő: i. m. 43.) Kerlési tartózkodását vásárhelyi források is igazolják: 1815-ben ott keresteti Doboka vármegyével egy adósságsper miatt a vásárhelyi magisztrátus, de mint kiderül, októberre már átköltözött a Kolozs vármegyei Berkenyesre. (AP 168/1815; vö. Pál-Antal: i. m. 134.) Itteni kertí munkáit Bíró is méltatja. (Bíró József: *Erdélyi kastélyok*. Új Idők Kiadó, Bp., 1943. 113.) Talán nem érdektelen, hogy a kastélyban falfestmények is voltak „nem a legrosszabbul festve”. (Kővári László: *Erdély földje ritkaságai*. Kvár, 1853. 244.) A kerlési létesítményekről Bethlen Lajos önéletírása első kézből tájékoztat (*Bethlen Lajos önéletírása*. S.a.r. Szádeczky Lajos. Kvár, 1908. Passim, 113–117.)
49. Baráti viszonyukra utal, hogy az idős mester 1845-ben üdvözlőverset írt a 63 éves „kertész gróf” születésnapjára. (Uo. 119.) Szócs levelezésükről is tud. (Szócs: i. m. 72.) Kerlésen 1819-ben is megfordult. (B. Nagy: Stílusok 118.)
50. Investigatio 20–21; vö. a 48. jegyzettel.
51. Tehát nem Batizon! Vö. Pál-Antal: i. m. 134.
52. Kelemen Lajos itt találkozott vele egy forrásban mint a kastély külső épületében lakó „udvari mechanikussal”. Kelemen Lajos: *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. S. a. r. B. Nagy Margit. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1982. 231.
53. Bodor vallomásának több változata is fennmaradt, melyeknek adatgazdagsága eltér. Tanulmányunkban a teljes vallatási anyagot tartalmazó, végleges – összemásolt és lefűzött – jegyzőkönyv adatait vetettük össze a B. Nagy Margit által közölt változattal. Investigatio 52–53, 249; vö. B. Nagy: Stílusok 117.
54. Investigatio 57; vö. B. Nagy: Stílusok 118.
55. Pál Sámuelné Nemes Erzsébet vallja, hogy Bodor a férjével vásároltatott velinpapírra a Bornemiszanak készítenő „*Vasser-Spiegel*”-t – bizonyára *Wasserspiel* – szerette volna lerajzolni. Lásd Investigatio 104.
56. Uo. 39–40.
57. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 56. 1820. 45^F; Licitationis instrumentum Bodor javairól. 1820. márc. 24. Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára. Nr. 12. 1–5. (A továbbiakban: Licitationis instrumentum 1820); Bodor Péter felkelhető javainak összeírása. 1835. febr. 27. Uo. (a továbbiakban: Leltár 1835). 26^V.
58. Kelemen Lajos: *A fiatfalvi kastély és régi gazdái*. In: Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. S. a. r. B. Nagy Margit. Kriterion, Buk., 1982. 226. Az adatot Bíró József is átveszi, és a falképeket az 1820-as évek végére datálja. Bíró: i. m. 95.
59. Lévai: i. m. 813; Pál-Antal: i. m. 149–150. Ekkortájt fogoly itt a festőként szintén aktív Pietro Rivetti is.
60. Bíró: i. m. 113–114. Bíró Bodor koronkai kertészkedéséről is tud, talán Benkőtől, bár a koronkai levéltárat is jól ismerte. Vö. Benkő: i. m. 42.
61. Licitationis instrumentum 1820. 5^F; vö. Orbán: *Hasznosság* 299., 87. lábjegyzet.
62. A kert létrehozására: Investigatio 142–143. A kertí építményekre többek között: Hajnal József és Virág Dániel szenátorok jelentése a magisztrátushoz. 1824. okt. (Másolat 1836-ból). AP 298/1820, 35–37.
63. Szerződés Bodor Péter és Petelei Márton fogadás között. Marosvásárhely, 1821. máj. 30. AP 520B/1821.
64. Uo.
65. Investigatio 131, 223–226.
66. Uo. 27.
67. Uo. 13–14.
68. Licitationis Instrumentum 1820. Passim.

69. Investigatio 43, 236.
70. „Mechanikus Bodor Péternek üveg és ráma nélkül való képe, 4 Rft.” Leltár 1835. 26^f.
71. Licitationis Instrumentum 1820. 1^f.
72. Szerződés Bodor Péter és Petelei Márton fogadás között. Marosvásárhely, 1821. május 30. AP 520B/1821; vö. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 58. 1822, passim. 1824 augusztusában a Bodor-kertben garázdálkodó, a körhinta üléseit feltépő legényekről hallunk: AI 396/1824.
73. Benkő: i. m. 43.
74. A közismert madártávlati képet 1824–1825-ben rajzolta Mikolai, majd 1827-ben metszette rézbe Nagy Sámuel.
75. Hajnal József és Soós György szenátorok jelentése a magisztrátushoz. [1830-as évek]. A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Osztálya. Marosvásárhely város levéltára (nr. 197). Nr. 12, 31^v.
76. A két utcánév ma is létezik, de nem ugyanazokat az utcákat jelöli. A régi Csillag köz C alakban a Rózsa (ma Eminescu) utcából indult és oda is tért vissza a mai Beszterce–Csillag–Rózsa–Brâila utcák bizonyos szakaszain.
77. Jelenleg Eminescu utca 29. szám. Az iskola építése előtt a telek állítólag a város tulajdonában volt. Lásd Ioan Eugen Man: *Târgu Mureș, istorie urbană din anul 1850 până la primul război mondial*. II. Editura Nico, Târgu-Mureș, 2009. 370.
78. A városba érkezések birtokában lévő 5300 rajnai forint eredetét firtató kérdésekre válaszolja 1819-ben: „...kaptam pedig elsöben orgona csinálásért, azután vízi mesterségemért, mechanikai, musikai és földmérési mesterségeimből.” Investigatio 14.
79. Benkő: i. m. 42.
80. „Állítólag a Zeyk család pártfogása révén Bécsben a Polytechnikumot látogatta, ahol a géptanban képezetete magát” – veti fel, sajnos forrásmegjelölés nélkül. Fodor: i. m. 3.
81. Lévai: i. m. 811; *Művészeti lexikon*. I. Szerk. Zádor Anna – Genthon István. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. S.v. *Bodor Péter*.
82. Szócs: i. m. 69; Pál-Antal: i. m. 132.
83. Investigatio 20–21.
84. „Tanulását Léczfalván kezdte meg a falusi iskolában, honnan a m.-vásárhelyi reformált tanodába ment, a három első osztályon keresztül folytatta is, midőn ugyan M.-Vásárhelyen asztalos inassá lett, s már ekkor vasárnapi szünőráit egy fali óra készítésére fordította, mit mestere megnézőn és kedvelvén, keveset rajzolni is taníttatta.” Benkő: i. m. 42.
85. „Néhai Böszörményi Ádámmal [a bankóprést Bodornak ajándékozó puskaműves – O.] pedig még gyermek koromba esmérkedtem meg, mikor asztaloslegény voltam, úgy pedig, hogy Böszörményi Ádámnak szüksége lévén puszka agyakat vagdaltatni, én nem messze lakván tőle engem által hívott és énvelem fűrészeltetett, s akkor megismert emberséges embernek lenni, s azoltától fogva az esmérrettségünk megvolt, mikor jelen voltam itt a városon, de különös barátságba sohasem voltam [vele].” Investigatio 44–45.
86. Licitationis instrumentum 1820. 1–5.
87. Leltár 1835. 25–27.
88. „Egy nagy Nievelir Váge, stativijával, keresztyével és tokjával edgyütt, 50 Rft.” Licitationis instrumentum 1820. 2^f. Bizonyára *Nivellierwaage* [ném.: szintezőlibella].
89. „Egy zöld szekér frictions rollakkal, amelynek a tengelye a kerékekkel edgyütt forog, 300 Rft.” Licitationis instrumentum 1820. 1^f. A vallatási jegyzőkönyvből kiderül, hogy a „híres” szekérhez Pál Sámuel óras is készített alkatrészeket, „holmi eszközöket a szekéréhez, kocsijához, úgy egy thermometerot is vélem készített” – vallja (Investigatio 17.), ám ebből nem egyértelmű, hogy az ingóságok között egyébként külön is számba vett hőmérő kifejezetten a szekérhez készült volna (ez azért nem mindegy, mert erre is alapozva kezdtek egyesek a gőzgép második atyjaként tisztelni Bodort, lásd Lévai: i. m. 811. Vö. Szócs: i. m. 71; Pál-Antal: i. m. 137).
90. Johann Fr. Penher: *Praxis Geometriae, worinnen nicht nur alle bey dem Feld-messen...* Augsburg, ¹1732.
91. Maróthi György: *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége...* Debrecen, ¹1743.
92. Pethe Ferencz: *Mathesis*. Béts, 1812.
93. Andreas Puteus: *Perspectiva pictorum et architectorum...* I. Romae, ¹1693, II. Romae, ¹1700.
94. Orbán: Hasznosság 298–300.
95. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 56, 1820. 40^f. Fogvatartói is vigyáztak arra – épp a kút körüli munkái miatt – hogy ingóságait „a festés- és méréshez megkívántató javain, ugyan ezekhez tartozó könyvein kívül” licitálják el. Uo. 45^f.
96. Magisztrátusi jegyzőkönyv nr. 58, 1822. 79^v.
97. „Csokonai munkái 2 dar(abban)”. A Márton-féle kétkötetes kiadás lehet: *Csokonai Vitéz Mihály nevezetesebb poétai munkái*. I–II. Kiadja Márton József. Béts, 1816.
98. „Erköltsi Phylosophia, 2 dar(abban)” In: Köteles Sámuel: *Az erköltsi filosofjának eleji*, I–II. Mvhely, 1817.
99. [Bolyai Farkas]: *Öt szomorú játék*. Szeben, 1817; *A párisi per*. Mvhely, 1818; *Pope próbatétele az emberről*. Mvhely, 1819.
100. Kolozsváron megjelenő szépirodalmi sorozat az 1810-es években.
101. „Gazdaságbéli utasítások” In: Csondor János: *Gazdaságbéli számadó és számvevő tisztí utasítások...* Keszthely, 1819; „Pethe Ferentz Gazdaság, 2 dar(abban)” illetve „Pethe Ferentz Házi majorság, lötenyésztetés, szarvasmarha és juh baromvoros könyv” In: Pethe Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság...* I. Sopron, 1805; II. Pozsony, 1808–1813; III. Bécs, 1814. (A munka első két kötetéről, illetve a harmadik kötet különféle „szakaszairól” van szó.); „Kalló Péter Méh tartás”. In: Kaló Péter: *A méhartásnak külömbféle tartományokra, környékekre, és esztendőkre alkalmaztatott igen könnyű, hasznos, és gyönyörűséges módgya*. Eger, 1816.
102. „A Föld matematika leírása”. In: Katona Mihály: *A Föld mathematica leírása a világ alkotmányával együtt*. Révkomárom, 1814; „Utazások tárháza”. In: Kis János: *Nevezetes utazások tárháza*. Pest, 1816–1819. I–VIII; „Közönséges Geographia, 2 dar(abban)” in: talán Ferenczy János: *Közönséges Geographia, melylyben a*

- Földnek matematikai, természeti és leg inkább politikai állapotja a leg újabb változások után előadatik.* Pest, 1809; „Allgemeine Weltkunde” in: talán Johann Georg August Galletti: *Allegemeine Weltkunde, oder Geographisch-statistisch-historische Übersichtsbblätter...* Lepizig-Pest, 1810; „Hübner Lexiconja 5 dar(abban)”. In: Hübner János: *Mostani, és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat [...] esmértető Lexikon...* I–V. Pest, 1816–1817.
103. „Márton német–magyar–deák és magyar–német–deák lexiconja, 2 dar[abba]” In: Márton József: *Három nyelvből készült oskolai lexicon, vagyis szókönyv...* I–II. Bécs, 1816; „Marton német Grammatica”. In: Márton József: *Német grammatika...* (Kassa, 1799) című műve 19 kiadásának valamelyike.
104. Kővári László: *Székelyhonról.* Kvár, 1842. 37. A kötet Marosvásárhelyről szóló III. fejezetét részben vagy egészben több ízben újraközölték: Kővári László: *Tájképek utazási rajzokban.* S. a. r. Bálint József. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1984. 97–99; Gazda: i. m. 63–64.
105. Oláh Anna egy Bolyai által Bodor Péterhez írt levélről tud, ám itt nyilvánvaló elírásról van szó: a szóban forgó levelet nem az ezermesterhez, hanem Bodor Pálhoz címezte a matematikus 1816. nov. 3-án. (Oláh Anna: „...oltóskolák, plántálás sok évet elvevő szenvedelemben vittek...” *A gazdálkodó Bolyai Farkas.* In: Gazda: i. m. 486. Vö. *Bolyai levelek.* S.a.r. Benkő Samu. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1975. 86–89.) Lásd még Oláh Anna: „*A harang nehéz járása okának megvizsgálása.*” *Bolyai Farkas tanulmánya a harangszó fizikájáról.* In: Gazda: i. m. 431–440.
106. B. Nagy: *Stílusok* 118; *Investigatio* 9, 225.
107. Gazda: i. m. passim.
108. Lévai: i.m. 811; Szócs: i. m. 69; Pál-Antal: i. m. 132.
109. Orbán János: *A marosvásárhelyi barokk mesterkör kutatásának újabb eredményei.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtarából 3–5. 2008–2010. 205.
110. *Calendarium novum, et vetus ad annum vulgarem MDCCCXXX...* Claudiopoli, 1830.
111. „*Egy musicalis Secreter bronzírozva Mahuni fából a külső része, a lenyíló ajtónak pedig a belső része ebanum fából, 8 külömb-külobm féle Valtzerekkel. Egy asztali óra. Két antik fő*” – a három tétel ára együtt 700 rajnai forint, bizonyára összetartoztak tehát, ami gyakori hasonló korabeli bútorok esetében; „*Egy új laufwerk melynek nincs musikája, 20 Rft; Egy musicale Instrumentum 5 cilinderrel, laufverekkel edgyütt, elbontva ugyan, hanem különben egészbe, hiba nélkül 50 Rft.*” Utóbbi kettőt megvásárolta Simény Elek. Lásd *Licitationis instumentum* 1820. 1^V, 4^F.
112. Mint láttuk, Koronkán Toldalagi zenélő óráját javította, Tordán Mezei Lázár „*Musikalis Secreter*”-ét fogadta fel.
113. *Licitationis instumentum* 1820. 4^F.
114. Amennyiben a dallamhengert is ő készítette.
115. Leltár 1835. 26^F.
116. Nagy Lajos – Nemes Gyula: *Nagyernye.* Nagyernye, 2007. 126. A forrás szerint Koronkán is készített egyet, ez egybevág az őt 1806-ban a koronkai Toldalagi-udvarban említő adatokkal.
117. Pál-Antal: i. m. 149, Szongott városmonográfiája alapján.
118. Benkő: i. m. 43.
119. Pál-Antal: i. m. 150; *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, IV. 1648–1800. Maroscapó–Vámosgálfalva.* S. a. r. Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Sipos Dávid. Koinónia Kiadó, Kvár, 2012. 820.
120. Uo. 808; vö. Sipos Dávid: *Orgonák a Küküllői Református Egyházmegyében.* In: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere, I. 1648–1800. Ádámos–Dányán.* S. a. r. Buzogány Dezső – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente. Tanulmányokkal kiegészítette Horváth Iringó – Kovács Mária Márta – Sipos Dávid. Koinónia Kiadó, Kvár, 2011. 555.
121. Péterfy László: *Bodor Péter orgonája.* Kibéd, 1984. aug. 26. 5–7. Sokszorosított kézirat.
122. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása, IV.* Marosszék. Pest, 1870. 197; Pál-Antal: i. m. 153.
123. Református levéltár 2020b/1847, passim.
124. Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* EME, Kvár, 1997. 103. jegyzet.
125. „...ezen mester mű elkészítésében a léleknek annyi foglalatossága van, mint a mesterségnek, és a művészségnek itt oly mezeje nyílt fel, hol is a lélek munkálkodásának létét szoros meghatározott időre szorítani nem lehet”, ettől függetlenül a perfelvétel 1834-ben megtörtént. A Román Nemzeti Levéltárak Maros Megyei Osztálya. A széki Teleki család levéltára. Varia. Nr. 245.
126. Benkő: i. m. 42; Szócs: i. m. 70.
127. Lásd a 43. jegyzetet.
128. „*Termetére nézve magas, szőke piros, ép és illedelmes alkatu, jellemére csendes, jó szívű, tanuságos beszédű, jól ismertem én is...*” Benkő: i. m. 43.